

התמורה הדמוגרפית בקרב בדואי הנגב

בה, מהווה התישבות הקבע רצף של ריכוזים מפורזים של מיבנים רכים וקשים ללא אופי ישובי מוגדר.²

התפרסות זו על פני בקעת באר שבע—ערד ללא תכנון מוסדר יצרה קונפליקט בשימושי קרקע בין צרכי המדינה למאויי הבדווים. מגמות אלו הולידו את הצורך בתכנון מוסדר של התישבות הקבע, ורעיון העיירה אומץ ככלי לביצוע מטרה זו. המטרה הנוספת היתה מיסוד מגמות המודרניזציה הישובית והכלכלית, השלמתם באספקה מסודרת של שירותים ציבוריים בישוים עירוניים באופיים, וליכוסף שילוב פונקציונלי של הישובים והאוכלוסיה במערכות האזוריות. בתהליך זה תוכננו שמונה עיירות בדווים, ובשלב מאוחר יותר צומצם מספרן לשבע (ראה בהמשך שרטוט 2). בסוף 1982 נמצאות העיירות תל-שבע ורהט בשלבי איכלוס מתקדמים, ובעיירה ערוער נמצא תהליך האיכלוס בתחילתו.

ביסוד תהליך תיכנון העיירות עמדו הנחות חברתיות-תרבותיות אשר תורגמו לשלושה עקרונות תיכנוניים.³

1) הגדלת צפיפות האוכלוסיה עשויה היתה לטמון בחובה סיכון של הגברת סיכונים כים חברתיים. נוצר על כן הצורך להמנע מעירוב בין שבטים, פלגים, או חמולות, וריכוזן של יחידות שבטיות אלו ביחידות מרחביות מוגדרות בתוך העיירה, כל זאת על רקע האילוף של הקמת מספר קטן של עיירות. 2) המשתכנים לא רצו לשנות את חופש ההחלטה שאפיינם במסגרת הנוודות, ולכן היה צורך בהקניית חופש זה בבחירת אופי בית המגורים וסגנונו על קרקע מוקצאת מראש.

מאמר זה מוקדש לזכרו של אבשלום שמואלי, חוקר בדווים ותיק וידיד מפורז, שהלך לעולמו כטרם עת.

הודתי נתונה ללשכה המרכזית לפטיוסטיקה על הרשות להשתמש בנתונים, לתמר קלנר על עזרה בעיבודם, ולשרונה לזר על הכנת השרטוטים.

תהליך התישבות אוכלוסיית בדואי הנגב בעיירות נמצא כבר בעשור השני. במסגרתו נלמדים לקחי ישומו תוך כדי ביצוע, בעיקר בהיבטים החברתיים הכרוכים בנושא איכלוס העיירות. אך נראה שמבין היבטים אלו, היבט הדמוגרפי לא זכה לטיפול נאות. הגישה להבנת תהליכי גידול האוכלוסיה כבסיס לתיכנון העיירות לא הביאה בחשבון קיום תהליכים דמוגרפיים בקרב אוכלוסיה זו. במאמר זה ייטען שאכן התרחש תהליך דמוגרפי מהפכני בעל משמעות חשובה בקרב הבדווים, שהינו בעל השלכות לתהליך התיכנון ואיכלוס עיירות הבדווים, ולבעיית הקצאת הקרקעות לעיירות עצמן ובתוכן.

● התישבות הקבע ועיירות הבדווים

בדואי הנגב נמצאים כיום בשלב מתקדם ביותר של היווצרות חברה השונה באופיה מאוכלוסיית נוודים מסורתית. תהליך זה מתבטא בעיקר במסגרות הכלכלית והישוביות, ובמידה פחותה יותר במסגרות החברתיות למעשה התהליך העיקרי, הגורר אחריו תהליכים אחרים, הינו התנחלות והתישבות קבע, שהחל משנות ה-50 המוקדמת בשלביה הראשונים, עד אמצע שנות ה-60, נשאה התישבות הקבע אופי וולונטרי-אישי. בהעדר בסיס ההחלטה קולקטיבית להתנחלות קבוצתית רח-

יותר מבחינתנו נראות בשיעורי הילודה והי תמותה. שיעורי התמותה הינם נמוכים ביותר, אם כי עדיין גבוהים במקצת לגבי האוכלוסייה היהודית של מחוז הדרום (6.9/1000 ל- עומת 5/1000 ב-1978).

שיעורי תמותה אלו הינם אופייניים למדינות המערב, הינם תוצאת הטיפול הנמרץ של רשויות הבריאות הממלכתיות שהתבטא בהחדרת טכנולוגיות ונורמות התנהגותיות מודרניות בתחומי הרפואה והבריאות. חידושים אלו, ביחד עם הגדלת מקורות ההכנסה בשל השתלבות הגוברת משנות ה-60 במערכת הכלכלית המודרנית הסובבת, משקפים למעשה צמיחה כלכלית בקרב הברווזים, אשר מוליכה לירידה בתמותה.⁹ התמותה בקרב בדי-וויי הנגב נמצאת אם כן במצב האופייני ל- שלב הסופי של התמורה הדמוגרפית.

תמותת שיעורי הילודה בקרב בדי-וויי הנגב הינה מורכבת יותר: אלו נמצאים בקו עליה, אמנם בלתי יציבה, עד לשיא ב-1971 (61/1000). ממנו ואילך מתחילה מגמת ירידה ברורה. ערך מקסימום זה הינו גבוה ביותר במונחים בינלאומיים, ולאור שיעורי התמותה הנמוכים נובע ממנו שיעור ריבוי טבעי שנתי מירבי גבוה ביותר מבחינה בינלאומית (5.5% ב-1970). הסבר העליה המהירה בשיעורי ה- ילודה נעוץ, לדעתנו, בהשתלבות במערכת הכלכלית המודרנית הסובבת.

בשלבים שלפני השתלבות זו, אפייניים שיעורי הילודה לאלו של החברה הנוודית ה- פסטורלית. עם תחילת ההשתלבות מתחילים שיעורי הילודה לעלות עקב אימוצו של אופ-טימום תפישתי חדש של גודל משפחה והת-נהגות פירונית על ידי הברווזים. הצמיחה הכלכלית אם כן, מסבירה גם את העליה ב- שיעורי הילודה, בנוסף לירידה בשיעורי ה- תמותה כפי שהוסבר לעיל, מבחינה תאוריית התמורה הדמוגרפית זהו בהחלט תהליך יוצא דופן.

3) חוקרים ומתכננים הניחו שלא צפויים שינויים משמעותיים בהתנהגות הדמוגרפית של הברווזים, ושזו למעשה אחידה, בקרב ה- שבטים השונים. הנחתם היתה שקצב הריבוי הטבעי הכללי, שעמד בשנת 1977 על 5%-6% לשנה, לא ישתנה. על סמך מספר ה- עיירות המתוכנן ובהתאם לגודל אוכלוסיה חזוי לשנים שונות, נקבע גודלן של העיירות השונות אשר ישתנה בהתאם לנסיבות הת-פתחותיות הספציפיות של כל אחת.

שתי ההנחות הראשונות (והעקרונות ה- נלווים אליהן), נלקחו בחשבון רק לאחר ל-מידת לקחים מהפעלת שלבי התכנית הראשו-נים. לעומת זאת, הנחות ההתנהגות הדמוג-רפית לא שוננו בשלב כלשהו, ומהוות בסיס לשלבי הביצוע הנוכחיים. יש אם כן לבחון הנחות אלו לעומקן על בסיס תאורטי ואמפירי, על מנת להיווכח אם אכן עמדו במבחן ה-מצויאות.

● תהליכים דמוגרפיים באוכלוסיית בדי-וויי הנגב

תאוריית התמורה הדמוגרפית⁴ מתארת את המעבר של אוכלוסיה במסגרת תהליכי מודר-ניזציה דרך שלבי התפוצצות אוכלוסין למצב של שיעורי ריבוי טבעי נמוכים ביותר. תאור-ייה זו מספקת מסגרת רלוונטית רחבה להבנת התהליכים הדמוגרפיים המתרחשים בקרב אוכלוסית הברווזים בנגב. חברה זו אמנם מהווה מובלעת מסורתית בתוך חברה מער-בית מודרנית. אך, "אפקט המערכת" הנוצר עקב רקמת הקשרים, בעיקר הכלכליים, עם המערכת החיצונית יוצר לחצים חברתיים ו-פסיכולוגיים על תת-המערכת הברווזית, ה-מביאים עמם מגמות האחדה בהתנהגות ה-דמוגרפית.

מגמות גידול האוכלוסיה, הילודה והתמותה לכלל אוכלוסית הברווזים לשנים 1956—1979 מוצגים בשרטוט מס' 1.⁹ מעבר לצמיחה ה-מהירה של האוכלוסיה, המגמות המענינות

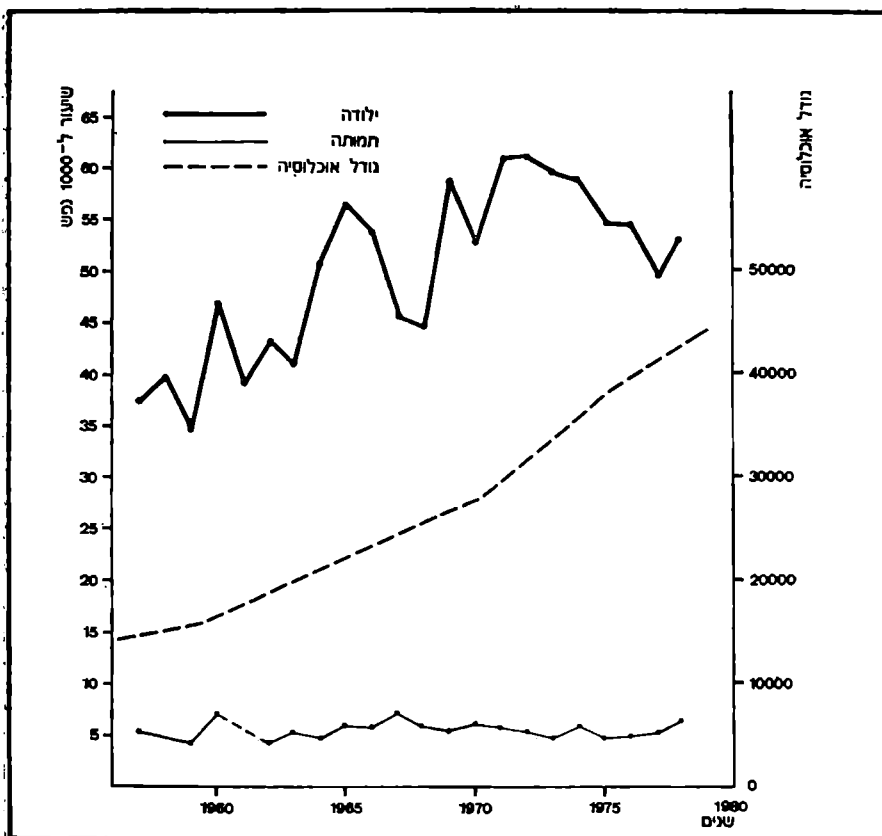
לאוכלוסיה צרכנית ולא יצרנית, כל זאת על רקע התגברות הצריכה האישית למוצרים בני קיימא. באוכלוסיות מוסלמיות גורם זה של החינוך וההשכלה הינו דומיננטי במיוחד ב- הבנת תהליכי הפיריון.¹³ בנוסף, קיימות הער- כות שתעסוקת נשים תגבר, במיוחד על רקע התישבות הקבע והעירור למחצה,¹⁴ דבר העשוי להגביר את חשיפתה החברתית של האשה הבדווית להשפעות חיצוניות. כל הגורמים הללו חשובים להבנת תהליך ירידת הפיריון בקרב בדווי הנגב ולאישורש התיזה שאוכלוסיה זו מצויה בשלבים מתקדמים של התמורה הדמוגרפית.

בדיקת התהליכים הדמוגרפיים על פי ה- שבטים הבודדים מראה, שהשותף לכל ה- קבוצות הוא התייצבות ערכי תמותה על ער- כים נמוכים כבר בשלבים מוקדמים, עליית הילודה (תוך תנודות) עד תחילת שנות ה-70, וירידתה הרצופה והיציבה בדרך כלל מאז. רציפותה ומישכה של מגמה זו מספקים בסיס איתן להנחה שתהליך זה ימשך. עם זאת, קיימת שונות בשיעורי הילודה השבטיים, ה- מקבלת גם ביטוי מרחבי (שרטוט 2). שונות זו, על רקע ערכי התמותה הדומים בדרך כלל, גורמת אף לשונות בין-שבטית בשיעורי ה- ריבוי הטבעי השנתי. כך, בניגוד לתחזיות רשמיות של ריבוי טבעי שנתי בן כ-5%, בשבעה מתוך עשרים ושניים השבטים ירדו שיעורי הריבוי הטבעי לשנים 1976—1978 מתחת ל-4.0% (כשליש מתוך סך כל ה- אוכלוסיה), כאשר רק בחמישה מן השבטים עדיין גבוהים השיעורים מ-5% (כשבעה אחו- זים מתוך סך כל האוכלוסיה).

נראה, אם כן, שבמרבית השבטים מתקיימים תהליכים דמוגרפיים המתאימים במידות שו- נות למסגרת התאורטית-שנבנתה לעיל, דהיינו, תהליכי התישבות הקבע והצמיחה הכלכלית גרמו לירידת התמותה ולעליית הילודה. ניצני התגובה הדמוגרפית והמודרניזציה החברתית, הבאים בעקבות הצמיחה הכלכלית, גורמים

אך דוקא מגמה יוצאת דופן זו היא אשר יוצרת את החוליה המגשרת אל התהליך ה- מודרני המקובל של התמורה הדמוגרפית. החל מתחילת שנות ה-70 מתחילה מגמה ברורה, יציבה וארוכה של ירידת שיעורי הילודה. ה- הסבר לתהליך זה געוץ, לדעתנו, בתהליך התגובה הדמוגרפית. תיאוריית התגובה ה- דמוגרפית,¹⁵ שהינה חלק מתיאוריית התמורה הדמוגרפית, גורסת שתהליך ריבוי אוכלוסין מואץ יצור תגובות התנהגותיות דמוגרפיות עקב שאיפה להמשך השגשוג הכלכלי. אלו מתבטאות בנישואין מאוחרים יותר, רווקות, הפלות, מגיעת הריון ההגירה מכפר לעיר, שמשמעותם הקטנת הפיריון.¹⁶ תגובה דמו- גרפית זו הינה תוצאה של מודרניזציה חבר- יתית הקשורה בצמיחה כלכלית.¹⁷ ההיבט ה- כלכלי של תהליך זה קשור בתהליך קבלת ההחלטה של הפרט באשר לתחלופה ("trade off") הרצויה בין סטנדרטים גבוהים יותר של צריכה לבין עלות גידול ילדים שערכם ה- שימושי לכח העבודה המשפחתי יורד.¹⁸ ה- היבט הסוציולוגי קשור בנורמות, ערכים ו- עמדות הנשקלים בתהליך קבלת ההחלטה ה- הורי: העדר נטיה לבקרת פריון בחברה פרה- מודרנית לעומת בקרתו בחברה מודרנית.¹⁹

משמעות הדברים לגבי הבדווים היא, ש- תהליך התישבות הקבע כרוך בהגברת ה- ביטחון הכלכלי הקשור בתעסוקה חוץ-שבטית, וכתוצאה מכך נוצר תהליך של התגברות האינדיבידואליות ותמורות באישיות על חשבון ההזדהות השבטית.²⁰ משמעותו של תהליך זה היא, שמערכת קבלת ההחלטות באשר ל- התנהגות פריונית נעשית תלויה יותר בהשפעת המערכת המודרנית הסובבת ופחות במערכת הערכים המסורתית. תוצאותיה של תלות גו- ברת זו הינם צמצום חשיבות המשפחה ה- מורחבת ולכן הקטנת הילודה. חלק בלתי נפרד מכך הוא התגברות המודעות (והביקוש) להקניית השכלה לדור הבדווי הצעיר, המורה על התגברות התהליך של הפיכת צאצאים

שרטוט 1: תהליכי ילודה, תמותה וריבוי אוכלוסיה בקרב בדווי הנגב 1956-1978

המציאות. נראה שהמתכננים לא שילבו ב- הנחותיהם את הרקע התאורטי של תאוריות התמורה הדמוגרפית והתגובה הדמוגרפית. מול עיני המתכננים עמדה, כפי הנראה, רק תמונת הצמיחה הכלכלית המביאה לצמיחת האוכלוסיה, אך לא המוסכמה התאורטית שקיים מקסימום אפשרי של צמיחה כלכלית, מעבר לו השפעתה על שיעורי הילודה ועל צמיחת האוכלוסיה מקבלת תפנית חדה.

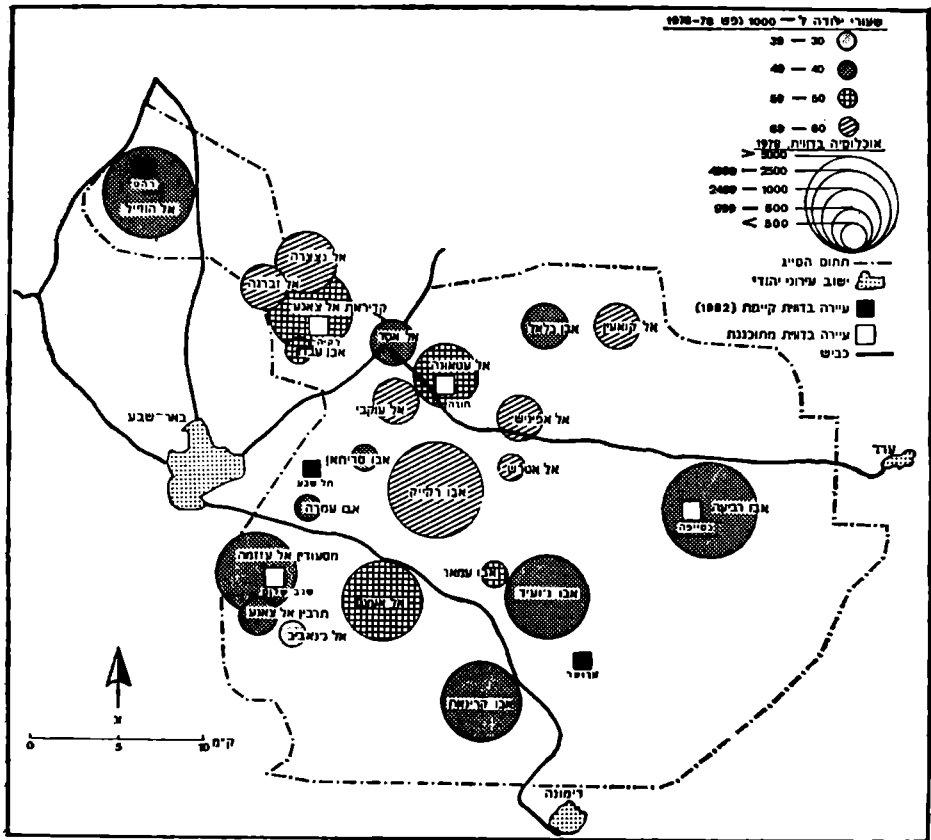
שנית, נראה שגודלה הקטן של אוכלוסיה זו גרם לבטיית המתכננים לראות את הבדוויים באופן כוללני, ולהניח הנחות דמוגרפיות אחידות בניות באשר לקצבי הריבוי הטבעי. בכך

לירידת הילודה ולכן גם להאטה ניכרת בקצב הריבוי הטבעי.

● השלכות תכנוניות

ניתוח תהליך התמורה הדמוגרפית בקרב בדווי הנגב, באופן כוללני ולשבטיותם, מ- אפשר לראות בפרספקטיבה חדשה את ההנחות הדמוגרפיות שעמדו בבסיס תכנון העיירות, את האינטראקציה בינן לבין ההנחות החברתיות האחרות, ולכן את המשמעות התכנונית של הדברים.

ראשית, עצם ההנחה ששיעור הריבוי ה- טבעי לא ישתנה — אינה עומדת במבחן

שרטוט 2: שינוי ילדה אורך אוכלוסייה בשבטי הנדסים בנגב, 1978

ממבנה שבטי וחמולתי תוך-עיריית בלתי הו- מוגני.

שתי עובדות אלו, ירידת הילודה וקצבי הריבוי הטבעי, והעדר האחידות בדגמים אלו, מורות על כך, שגודל אוכלוסית העיירות בכל שנת יעד בעתיד, לאחר השלמת תהליכי אוכלוסין, יהיה קטן מן החזוי.

מהן ההשלכות התכנוניות-קרקעיות הנוב- עות מן המסקנות דלעיל? השלכות אלו נוג- עות הן להקצאת קרקעות לאום בנגב לעיירות עצמן, והן לשימושי הקרקע בתוך העיירות עצמן. המשמעות הראשונה מתייחסת למידת הגמישות בהחלטה לגבי מספרן של עיירות

נעלמה מעיניהם ההשלכה המעשית של ה- שונות הרבה הקיימת בין שבטי הבדווים ה- נובעת מן הרקע השונה של השבטים ומהמצ- אות שבטים שונים בשלבי מודרניזציה חבר- תית שונים.¹⁶

שונות זו מקבלת משנה חשיבות אם נלקחת בחשבון העובדה שלמרות עקרון האחידות השבטית המקסימלית בתוך העיירות, קיימים מקרים שבהם אילוצים מעשיים מחייבים מידה מסוימת של עירוב בין-שבטי, או בין פלגי שבטים, בעיירות. כתוצאה מכך, תהליך ריבוי האוכלוסין העירייתי נעשה במיקרים אלו מור- כב, עקב פרמטרים שונים של ריבוי הנובעים

הבדוויים. בהקשר זה ניתן לבדוק שני מצבים אפשריים. המצב האחד מניח שבהינתן מסגרת תקציבית נתונה, ועל רקע גודל עתידי קטן יותר של אוכלוסית הבדוויים, פוחתים הלחצים לאיכלוס במספר העיירות שנקבע. זה מאפשר היה לתכנן מספר גדול יותר של עיירות, כל אחת קטנה יותר.

בכך היו קטנים סיכויי החיכוך החברתי הנובע מעירוב בין-חמולתי ובין-שבטי רב מידי, אשר עשויים היו להתחייב מן האילוצים של ביצוע מעשי. ללא ספק היה תכנון זה מעלה את רמת הרווחה החברתית והאישית של המשתכנים. אך המשמעות הקרקעית של פתרון זה הינה הקצאת שטחי קרקע אלטר-נטיביים נוספים לעיירות הנוספות, ופגיעה בקרקעות המדינה בנגב. גם העלות הכוללת של השקעה בתשתית הינה גבוהה יותר מ- אשר במספר קטן יותר של עיירות.

מערכת קבלת ההחלטות חייבת לשקול היטב את ההשלכות לרווחת הבדוויים ה- נובעות מריכוזם וציפופם במספר קטן של עיירות, ואף את המשמעות הפוליטיות-חבר-תיות הכלליות הנובעות מכך, מול הפגיעה בקרקע מדינה, שלדעתנו תהיה שולית, ה- מתחייבת ממספר גדול יותר של עיירות.

המצב האלטרנטיבי הינו השארת מספר ה- עיירות המתוכננות הקיים, כשגודל כל עיירה יהיה אף קטן מן החוץ. במתכונת זו, לתהליך הדמוגרפי השלכות רלוונטיות למבנה הפנימי של העיירות. להשלכות אלו שתי בחינות: האחת, ניתן להקצות שטח תיכנון עירוני קטן יותר לכל עיירה, וגם בכך להקטין את שיעור הפגיעה בקרקעות. מאידך, במסגרת הקצאת שטחי הקרקע הנוכחית, ניתן להגדיל את ה- הפרדה הפיסית בין החמולות ופלגי שבטים בעיירות.

בכך תקטנה עוד יותר אפשרויות החיכוך הנובעות מהצטופפות רבה של אוכלוסית ה- בדוויים, ותושג שמירה רצינונית יותר של עקרון הפרדה המרחבית, ערך תרבותי ש-

הבדווי מייחס לו חשיבות רבה. גם בפיתרון זה לא נפגעת רווחת המשתכנים, ואולי אף משתפרת.

הבחינה השניה, המתייחסת למבנה הפנימי של העיירות, נוגעת לתכנון השירותים ה- ציבוריים. גודל אוכלוסיתן העתידי הקטן יותר של העיירות, ובמיוחד מבנה גילי שילד וייצר בבסיסו, יצריך מכסות קרקע והוצאות לנפש נמוכות יותר בהפעלת בתי ספר, מרפאות ו- מתקנים ציבוריים אחרים. אלטרנטיבית, וה- נובע מאלטרנטיבת הגדלת הריווח הפיסי ב- עיירה, ניתן יהיה לתכנן מספר גדול יותר של יחידות שירות המתאימות לפיצול ה- חברתי-מרחבי הגדול יותר.

בכך, ניתן יהיה להקטין עוד יותר את סיכויי החיכוך הפוטנציאלי בין הפלגים וה- חמולות הכרוך בשימוש משותף במתקני ה- שירותים. יתכן שהמחיר הכלכלי של האלטר-נטיבה הינו גבוה יותר, אך התועלת החברתית הטמונה בו רבה יותר.

בבסיס ניתוח האלטרנטיבות השונות עומדת ההנחה, שריווח מרחבי והפרדה פיסית פנים-ישובית הינם עקרונות רצויים בשביל הבדוויים. יכולה, כמובן, להישאל השאלה, האם אין בכך משום סיכויי ההתפתחות של העיירה הבדווית כיחידה ישובית פונקציונלית, והאם לא מוטל על רשויות התיכנון לעודד דווקא את תהליכי האינטגרציה הפנימית כדי לסייע להתהוות יחידה כזו. לדעתנו, עצם ההשתכנות בעיירות הינה כפייה מסוימת של אינטגרציה על הבדוויים. המשכו של תהליך זה חייב על כן להיות רצוני ולבוא „מלמטה“, מלחצים פנימיים של האוכלוסיה עצמה.

לחצים חיצוניים בכיוון של אינטגרציה פני-מית כפייה עשויים ליצור הפרעות חברתיות חמורות. יש על כן לתת תשומת לב רבה לעקרונות התיכנון הפנימי של העיירות ה- משתמעים מן הערכים התרבותיים-חברתיים הקיימים, ורק לאחר מכן לוודא את שילובם בשיקולי ההתפתחות של הישוב כיחידה פונק-

Shmueli, A., "The Beduin of the Land of Israel—Settlement and Change", *Urban Ecology*, 4, 1980, 253-286; Muhsam, H. V., "Sedentarization of the Beduin in Israel", *International Social Science Journal*, 11, 1956, 539-549; Amiram, D. H. K., and Ben-Arieh, Y., "Sedentarization of Beduin in Israel", *Israel Exploration Journal*, 13, 1963, 161-181; Amiram, D. H. K., Ben-David, J., and Shinar, A., *The Process of Sedentarization and Sesslement Among the Beduins of the Negev*, Jerusalem: The Hebrew University.

2. שמואלי, 1980, 82.
3. קפלן א., ועמית י., תכנון לברווים, תל-אביב, 1978; משרד הפנים, תמצית תכנית אב ליישוב הברווים בנגב, ירושלים, 1980; שמואלי, 1980, 114;
- Stern, E., and Gradus, Y., "Socio-Cultural Considerations in Planning Towns for Nomads", *Existics*, 277, 1979, pp. 224-230.
4. לדיון מפורט בתאוריית התמורה, או המעבר, הדמוגרפית, ראה: Beaver, S. E., *Demographic Transition Theory Reinterpreted*, Lexington, Mass.: Lexington Books, 1975; Woods, R., *Theoretical Population Geography*, London: Longman, 1982; Woods, R., *Population Analysis in Geography*, London: Longman, 1979.
5. שיעורי הילדה והתמותה והריבוי הטבעי חרשבו בממוצעים רצים תלת-שנתיים עפ"י נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שהינם הערכות המבוססות על דיווחי תנועה טבעית.
6. מסגרת תיאורטית המסבירה את הקשר בין צמיחה כלכלית וירידת שיעורי הילדה מופיעה ב"ע"ב
7. Davies, K., "The Theory of Change and Response in Demographic History", *Population Index*, 29, 1963, 345-366.
8. אמנם קשה עדיין להוכיח את קיומם הפעיל של גורמים אלו בקרב הברווים, אך בדיקת

ציונלית. התיחסות נכונה להשלכות של תה-ליכי התמורה הדמוגרפית, כפי שהראינו לעיל, אכן מאפשרים מתן ביטוי נאות עוד יותר ל-ערכים התרבותיים הרלוונטיים המקובלים על הברווים.

סיכום

במקביל, וכתוצאה, מצמיחה כלכלית וניצני מודרניזציה חברתית, עוברים בדווי הנגב תה-ליכים דמוגרפיים. המסגרת המושגית של תי-אוריית התמורה הדמוגרפית מאפשרת לראות בפרספקטיבה הנכונה את ההנחות הדמוגרפיות עליהן התבסס תהליך תכנון עיירות הברווים. תוצאות המחקר שהוצג כאן מחייבים הערכה מחדשת של המשמעויות התכנוניות של תה-ליך ירידת הילודה וההשלכות האפשריות ל-תהליך הקצאת הקרקעות לעיירות עצמן, וב-תוכן. הערכה מחדשת זו תתן ביטוי רב יותר לנטיותיה של אוכלוסיה זו שהינה רגישה ב-יותר מבחינה פוליטית, אך בעיקר מבחינה חברתית-תרבותית עקב רקעה התרבותי-אקו-לוגי המיוחד. חשיבה מושלכת יותר לגביהם תגדיל במידה רבה את רווחתם התרבותית וחברתית מבלי לפגוע יתר על המידה באי-טרסים ציבוריים של הקצאת קרקעות ושטחים לפיתוח אזורי כולל.

הערות

1. הדיון בתהליכים אלו הינו שילדי בלבד. לעיון מעמיק ומפורט בתהליכים וגורמיהם ראה: מרקס, ע., "הבסיס האקולוגי של החברה הברווית", רשימות בנושאי הברווים, 1973, 33-58; מרקס, ע., החברה הברווית בנגב, תל-אביב: רשפים, 1974;
- מרקס, ע., "שינויים כלכליים בקרב הברווים בשנים האחרונות", רשימות בנושא הברווים, 1980, 3-11; שמואלי, א., קץ הנוודות, תל-אביב: רשפים, 1980.
- Marx, E., Changes in the Life of Nomads in the Negev", in Berkofsky, L., Faiman, D., and Gold, J., (eds.) *Settling the Desert*, London: Gordon and Breach, 1981, 173-190;